

РОЗДІЛ III. ПОЛЬСЬКО-ЛИТОВСЬКА ДОБА ТА ГЕТЬМАНЩИНА

УДК 930: 94 (477): (28–48)

Ю.О. Лебедева

ІСТОРИОГРАФІЯ ЗАРОДЖЕННЯ
УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА

У статті зроблено спробу історіографічного аналізу походження терміну «козак» та козацької верстви загалом. Доведено, що козацтво було головним феноменом історії України в XVI–XVIII ст., котре втілює в собі кращі етнічні риси української нації. Саме козацька верства виступила захисником української землі від зовнішніх ворогів, чинила активний опір соціальному та національно-релігійному гнобленню. Обґрунтовано, що зародження українського козацтва було зумовлене природним стремлінням до свободи, посиленням соціального та національно-релігійного гніту, необхідністю оборони своєї землі від татарських набігів. Аргументовано, що необхідною передумовою розвитку козацького стану була наявність вільних територій на південному порубіжжі України.

Ключові слова: козак, Запорізька Січ, козацтво, термін, феномен.

Осередком наукового інтересу з історії України та її державницьких традицій є період, котрий поєднаний із таким доблесним періодом історії української нації, як козаччина. Пройшло чимало часу, перш ніж на арені української історії з'явилася незначна, але зі сталевим характером ватага людей, що започаткувала з часом українську козацьку націю. Козацтво – це самобутня складова українського народу, його звитязний рубіж, представник філософського начала української народності, спроможного стати неподільним центром нашого народу. Якраз дана спільнота є яскравим прикладом піднесення та розвитку національно-державницької ідеї на території України. Тому мета даної статті – з'ясувати взаємозв'язок і взаємообумовленість зародження козацтва і зростання національної свідомості українців, розвитку історичних знань.

Не дивлячись на всі існуючі в ті лихі часи перепони та заборони, кількість вільних людей в межах Запорізької Січі постійно збільшувалася. У їхніх вчинках та діяннях поволі шезали анархічні та розбійницькі риси. Тому спробуємо допустити, що першими козаками могли стати певною мірою асоціальні індивідууми, що не могли прижитися в пересічній громаді. Свідченням цього можуть слугувати висновки І. Крип'якевича, який писав, що козаки «здавна мали охоту йти на війни й тільки чекали доброї нагоди й доброго полководця» [14, 53]. Таким чином можна пояснити, чому в очах народу вони стали «вольницею», а польський король та турецький султан посвякчас нарікали на неординарні витівки козаків.

Ось як характеризує козацтво дослідниця

О. Апанович: «В історичному розвитку України провідну роль відігравало козацтво – унікальне явище світової історії. Козацтво виступало як збройні сили України і водночас займалося на власній землі вільною хліборобською працею – без примусу, не віддаючи феодалу вироблений продукт. Козацтво весь час чисельно зростало, йшов процес покозачення селянства, яке виривалося з-під феодальної юрисдикції, звільнялося від кріпацтва, визнавало тільки козацький лад» [5, 44].

Загалом, період генерування козацької верстви охоплював кінець XVI – початок XVII ст. та відзначався розвитком прогресивного ідейно-політичного руху, що був міцно пов'язаний із соціально-економічним життям та визвольною боротьбою українського народу. В ті бунтарські часи польська шляхта особливо посилила свою владу і міць на території України та максимально відібрала права і свободи у підневільного українського населення. Реалізація церковної унії 1596 р. зумовила лише ріст ненависті збіднілого населення супроти польських магнатів.

Питання появи та утворення козацького про-шарку і дотепер залишається доволі дискусійним. Найпершими спробами надати відповідь на це запитання зробили польські науковці ще на початку XVII ст., котрі виділили козацький пласт із їхньої ж самоназви, тобто зі слова «козак».

Щодо походження терміну «козак», то М. Грушевський в одній із своїх праць писав: «Слово козак широко розповсюджене у народів турецького кореня; воно було уживане у половців і досі вживається у турецько-татарських народів, а значить волоцюгу, що промишляє війною й розбоєм. Прикладалося воно до степових волоцюг татарських, перейшло й на наших українських» [9, 174]. І в іншому своєму дослідженні М. Грушевський дотримується попереднього трактування: «В словнику половецьким з 1303 року знаходимо слово «козак» в значенню передової сторожі в татарським світі, з яким Україні прийшлося жити в такій близькій стичності, ...козак має значення чоловіка свобідного, незалежного, воєнного авантюриста, але знов-таки нижчої категорії – волоцюгу, партизана, розбійника, чоловіка бездомного» [8, 76].

Історик Д. Яворницький також зазначав, що козацтво мало татарське коріння, так само, як і назва «козак», що в перекладі з тюркської мови означає «вільний вершник, легков'ючний воїн» [16, 7]. Свідченням татарського етногенезу козаків, на його думку, було те, що в козацьких порядках та звичаях проглядався помітний тюркський вплив.

Побутує переконання, що термін «козак» вперше було вжито в монгольській хроніці 1240 року і брало початок з тюркських мов. Природна сутність цього терміну – «одинокий», «схильний до розбою, завоювання». Загалом, у широкому розумінні «козак» – це вільна, незалежна людина, шукач військових пригод.

Що стосується перших згадок терміну «козак» в українській мові, то історики беруть відлік з 1499 р. Для прикладу, в «Актах...» з історії Західної Росії написано: «Котрыи козаки в верху Днепра... рыбы привозят... тогда мает осмыник воеводин то осмотрети й обмытити» [1, 158]. Прослідковується використання в Україні терміну «козак» і відносно кримсько-татарських та ногайських козацьких загонів: «Козаки Белгородские двадцать и чотыри чоловіки хочуть до земли Московское ити... То есть имена тых козаков: Ясе-ходжа, Бокайчик, Карача-акгай» [1, 194].

Зазначеної характеристики терміну «козак» дотримувалася і М. Андрусяк, але вона у вченого була більш розширена. Поряд з критикою словника Радлова, історик досліджував і інші джерела. Для прикладу, М. Андрусяк цитував словник джагагайсько-турецької мови Вельямінова-Зернова, де термін «козак» розшифровувався як розбійник, рабівник. Також дослідник вивчав документи, що стосувалися турецької, польської, російської історій, посилаючись на цитати із них при вивченні питання походження терміна «козак». Як висновок, М. Андрусяк доводив, що на ранніх етапах назва «козак» не вживалася безпосередньо лише до українських степових козаків [2, 6], хоча в іншому своєму дослідженні писав, що прототипи українського козацтва локалізували себе ще за часів Галицько-Волинської та Київської держав. На його думку, це були князі-ізгої, котрі не мали бажання бути другорядними людьми в перелічених державних організаціях і тому виїжджали до Тмутаракані та до Подунав'я, ніби завчасно формуючи кордони майбутньої української нової держави [3, 53]. Стосовно концепції М. Андрусяка, козацький період в українській історії не розчинається самим зачином козацького руху, а лише етапом його розквіту, що підштовхує вчених до думки про появу задуму незалежної державної організації по всій території українських степів. Окрім цього, в епоху козакування суцільного розповсюдження набуває і термін «Україна» [4, 12].

Відносно самих теорій етногенезу феномену «козацтва» та й терміну «козак», то їх і до сьогодні нараховується чимала кількість. Цілу плеяду істориків не полишає небувалий інтерес до зазначеного питання тому, що козацтво відіграло основну роль у відродженні та утвердженні національної приналежності українського народу, легалізації державницької

ідеї та її подальшої реалізації. Якщо завершальні роки формування українського козацтва можна при бажанні дослідити без проблем, то його початки опрацювати вкрай важко. Разом з тим не породжує зайвих питань теорія того, що генезу козацтва досить важливо досліджувати в тісному взаємозв'язку з формуванням самого українського етносу, а його зародки рахувати від початків розвитку суспільства.

Зважаючи на те, що певна кількість теорій генези козацтва ґрунтується на низці сукупних критеріїв, раціонально виділити серед них найбільш ключові – автохтону, етнічну та соціальну. Вчений О. Бойко характеризує їх наступним чином. Автохтонна теорія доводить, що козацтво як спільнота є прямим спадкоємцем, логічним продовженням вічових громад Київської Русі, які за литовської доби не зникли, а лише трансформувалися, зберігши свій вічовий устрій, у військово-службовій формування, підпорядковані великому литовському князю. Етнічна теорія пояснює походження козацтва від етнічної групи або народу, що проживав на певній території і мав специфічний життєвий уклад, побут, звичаї. Соціальна теорія факт виникнення козацтва пояснює як наслідок посилення економічного, політичного, національного та релігійного гніту, яке штовхало селянство до масових втеч на вільні землі та самоорганізацію в нових місцях проживання [7, 130].

Історик Д. Яворницький стверджував, що початок козацтва потрібно досліджувати не з Європи, а з Азії [15]. Але дану теорію не підтримали його колеги. Так, на противагу вченому, радянські історики доказували, що початком зародження українського козацтва були соціально-політичні умови проживання української нації. Не зраджуючи власній концепції, Д. Яворницький все ж таки поділяв історію запорізького козацтва на 6 періодів [15]. В осередок своєї періодизації Д. Яворницький включив політичні війни козацької верстви за «релігійно-національну незалежність» української землі.

Суперечив Д. Яворницькому М. Грушевський, що виокремлював тільки два провідних періоди формування козацького прошарку:

перший – зародковий, що виник унаслідок антимонгольської кампанії;

другий – класичний, етап, що ознаменував собою становлення козацького прошарку як організованої соціальної верстви українського етносу XV–XVI ст.

Є прибічники і у так званої «болохівської» теорії дослідника М. Дашкевича, котрий писав, що «колискою південноруського козацтва ми схильні вважати ті території, де в середині XIII ст. літопис розташовує Болоховичів та їх союзників і однопумців» [10, 120]. За його твердженням, дане

вчення пов'язує начало козаччини з антикняжим рухом так званих «болохівських князів» та общин, які за своїм особистим бажанням пішли у підданство до татар. Болохівськими громадами управляли виборні князі, котрі не корилися верховенству Галицько-Волинської держави та шукали підтримки в татарському оточенні, цим самим роблячи спроби підірвати всевладдя князя Данила Галицького. Дана теорія також підлягає критиці у зв'язку з тим, що болохівський рух не набув того загального поширення у XIII ст., щоб з часом набути лаври пізнішого українсько-козацького прототипу.

Таким чином, можна зробити висновок, що в порубіжних землях Московської та Литовської Русі у XV–XVI ст. знаходилися козаки, котрі не несли постійної військової служби, а являли собою вільний дрібно-земельний прошарок суспільства, для яких ключовою метою в житті був пошук пригод, жадоба безпеки та постійної перемоги. Зважаючи на таку чисельну низку пояснень терміну «козак» та різноманітні його переклади з тюркських та кавказьких мов, можна зробити висновок, що найбільш точним його словниковим означенням варто визнати наступне – вільна людина від роду та сім'ї, котра існує за рахунок військової поживи. Тому козацтво, на нашу думку, є станом поліетнічним та багатонаціональним. Саме означена етнічна розпорошеність провокує настільки чисельну кількість варіантів генеалогії козацької верстви від різних народів.

Проблематичним, ніж дослідження початків козацтва, є формулювання часу його появи на історичній арені української землі. М. Грушевський зазначив, що у літописах під 1444 р. мова йде про козаків, які брали участь у боротьбі супроти татар під час їх походу на Рязань [8, 77].

Період появи українського козацтва і до сьогодні залишається нагальною проблемою у дослідженнях вітчизняних істориків, хоча першопрохідцем був вже історик Д. Бантиш-Каменський у своїй роботі «Історія Малої Росії»: «Початок козаків, які жили за дніпровими порогами, приховується в невідомості. Всі розшуки вчених про їх походження засновані на одних здогадках. Вони ніколи не склали окремого народу; подібно римлянам зобов'язані своїм існуванням війні. Не можна достовірно визначити час їх появи в цих місцях, але це сталося не раніше XV століття» [6, 64]. Вчений доклав максимум зусиль, щоб дати відповідь на питання: хто був їх праматір'ю, чому в їх антропологічних ознаках прослідковується азійські риси походження, чому розмовляють мовою слов'янською, чому визнають християнство? На думку Д. Бантиш-Каменського, козаки емігрували за Дніпро з Кавказу, а саме звідти, де проживали черкеси – народ, схильний до набігів: «Беручи у своє співтовариство всіх

збіглих людей і, по сусідству з південною Росією, збільшили число своє нашими співвітчизниками, – писав вчений XIX ст. – Час звів з лиця землі корінних переселенців, але товариші їх, зберігаючи назву Черкас, природню мову та віру батьків (яку тоді сповідували також і черкеси), вправляючись у безперервних битвах з татарами, крадучи у ординців жінок і дочок, передали нащадкам риси азійські, які притаманні запорожцям» [6, 64–65].

Подібними питаннями задавався також історик В. Дубровський. Найбільш цікавими для нього були наступні: чому військово-територіальний устрій козаків і татар був схожий, незважаючи на їх постійні протистояння? [11, 13]; чому козаки в своєму побуті часто послуговувалися запозиченнями із татарської мови? На нашу думку, татарський авторитет насправді пересиливав інші.

З'явившись наприкінці XV ст., українське козацтво поступово перетворювалося на ту нову могутню силу, що здатна була тримати Кримське ханство в постійній напрузі [8, 66–86]. Козаки перекидали переправи, перехоплювали купецько-посольські валки, грабували кримські улуси, слугували проводирями для державних військових загонів в часи їх військових кампаній. Постійні козацькі напади ослаблювали владу кримських татар, чим чітко підтримували зовнішню політику Литовської держави. Тому, як наслідок, вже починаючи XVI ст. козаки абсолютно вільно почували себе по своїй території Пониззя Дніпра та Південного Бугу, а саме – безперешкодно використовували мисливські й риболовні угіддя, забирали безпроблемно сіль, поряд з цим, перешкождали кримським урядникам збирати дань з місцевих громад та й до всього переліченого ще й переховували втікачів з татарської неволі.

Звідси випливає висновок, що поява козацтва як феномену у часі співпадає з активізацією татарських набігів в кінці XV ст. Таким чином, якби не було безпеки зі сторони т. з. «Дикого поля» та найгрізнішого ворога в обличчі Кримського ханства, можливо, такої верстви, як «козацтво», українська нація і не знала б, адже жодна з держав, у складі якої перебували в різні часи українські землі, не гарантувала спокою та захисту українському народу від татарської небезпеки! Саме тому український народ вимушений був подбати про свою безпеку сам, витворивши власну військово-національну силу – Козацтво. Історик О. Єфименко так писала з цього приводу: «Українське козацтво появилось на світ лише через те, що під боком існувало розбійницьке кримське ханство» [12, 112].

Можна стверджувати, що українські козаки являли собою абсолютно нове військово-політичне утворення, що вільно розмістилися на кордоні Литовсько-Руської держави, а саме на правобережній порубіжній території, в тому числі і

на Середньому Подніпров'ї. Їх стратегічною ціллю була оборона свого краю від постійних навал кримців. Хоча, незважаючи на всі їх намагання в захисті своєї території, така заслона була здатна лише частково знесилити противника та завдати невеликої шкоди.

За цих обставин козаки змушені були орієнтуватися, за прикладом їхніх же ворогів, на стратегічний наступ. Козацькі загони самі розпочали першими нападати на ворожі поселення та грабувати їх. Отже, татарське населення отримало ворога, котрий повернув проти них їхню же зброю.

Як висновок, козацтво – це чисто українське народне явище. Для української нації епоха козацького феномену, як і часи Київської Русі, наповнені міфічним, феєричним та доблесним уривком героїчного минулого наших предків. Неспроста історія України ідентифікується історією козаччини. І у нашу буремну сучасну добу козацька минувшина продовжує привносити вогонь лицарства в українську національну свідомість, зберігаючи свою оригінальність та самобутність, що повсякчас наповнюється сучасними виховними ідеалами українського козацтва «як провідної сили українського поспільства...Це був по суті суспільний виклик інтелектуалам з'ясувати історичні витоки українського народу, його минувшину і на підставі осмислених фактів довести історичне право українців на свою окремішність, волю, незалежність, на власну державу. Є всі підстави вважати, що козацтво, утворення Запорозької Січі, її гетьмани і отамани справляли дедалі більший вплив на національну та історичну свідомість українців» [13, 98].

Посилання

1. Акты, относящиеся к истории Западной России: В 3-х т. – СПб., 1851. – Т. 2. – 320 с.
2. Андрусяк М. Історія козаччини: (Курс викладів): У 3 кн. / На правах рукопису / М. Андрусяк. – Мюнхен: УВУ. Накладом філософської секції УСГ, 1946. – Кн. 1. – 37 с.
3. Андрусяк М. Історія України / М. Андрусяк. – Прага: Укр. вид-во «Пробоем», 1941. – Ч. 1: Княжа доба. – 176 с.
4. Андрусяк М. Назва «Україна»: («Країна» чи «окраїна») / М. Андрусяк. – Прага: Укр. Вид-во «Пробоем», 1941. – 14 с. (Самоосвітня б-ка. – № 9).
5. Апанович О. Українсько-російський договір 1654 року. Міфи і реальність / О. Апанович. – К.: «Варта», 1994. – 96 с.
6. Бантыш-Каменский Д. История Малой России / Д. Бантыш-Каменский. – К.: Час, 1993. – 656 с.
7. Бойко О. Історія України / О. Бойко. – К.: Академвидав, 2006. – 686 с.
8. Грушевський М. Історія України-Руси / М. Грушевський. – К.: «Наукова думка». – 1995. – Т. 7. – 624 с.
9. Грушевський М. С. Ілюстрована історія України / М. Грушевський. – К.–Львів, 1913. – 525 с.
10. Дашкевич М. Болоховская земля и ее значение в русской истории / М. Дашкевич // Труды III Археологического съезда в России. – К., 1878. – Т. 2. – С. 120–126.
11. Дубровський В. Україна й Крим в історичних взаєминах

/ В. Дубровський. – Женева, 1946. – 48 с.

12. Ефименко А. История украинского народа / А. Ефименко. – К., 1990. – 491 с.
13. Калакура Я. Українська історіографія / Я. Калакура. – К.: Генеза, 2004. – 496 с.
14. Крип'якевич І. Історія козаччини / І. Крип'якевич. – 2-ге незмінене вид. з 1922 р. – Львів: Накладом фонду «Учітєся, брати мої», 1934. – 130 с.
15. Яворницький Д. Запорозжя в залишках старовини і переказах народу / Д. Яворницький. – Дніпропетровськ, «Арт-Прес», 2005. – 401 с.
16. Яворницький Д. Історія запорозьких козаків. У 3 т. / Д. Яворницький. – К.: Наукова думка, 1990. – Т. 2. – 557 с.

Лебедева Ю.А. Історіографія зародження українського козацтва

В статье сделана попытка историографического анализа происхождения термина «казак» и казацкого слоя в целом. Доказано, что козацество было главным феноменом истории Украины в XVI–XVIII вв., которое воплотило в себе лучшие этнические черты украинской нации. Именно казацкий слой выступил защитником украинской земли от внешних врагов, оказывал сопротивление социальному и национально-религиозному угнетению. Обосновано, что зарождение украинского козацества было обусловлено естественным стремлением к свободе, усилением социального и национально-религиозного гнета, необходимостью обороны своей земли от татарских набегов. Аргументировано, что необходимым условием развития казацкого сословия было наличие свободных территорий на юго-пограничных землях Украины.

Ключевые слова: казак, Запорожская Сечь, козацество, термин, феномен.

Lebedeva Yu.O. Historiography of origin of the Ukrainian Cossatstvo

It is attempted to make the historiography analyze of the origin of the term «Cossack» and Cossack estate in general in the article. It is proved that Cossatstvo was the main phenomenon of the Ukrainian history in the XVI–XVIII centuries which embodied the best ethnical features of the Ukrainian nation. The Cossack estate by itself set out to defend the Ukrainian land against outer enemies and resisted national and religious oppression actively. It is grounded that formation of the Ukrainian Cossatstvo was caused by the innate desire for freedom, strengthening of social, national and religious oppression and need to guard borders from Tatars' forays. There are given reasons that the available free lands on the southern Ukrainian frontiers were the necessary premise for the growth of the Cossack estate.

Key words: Cossack, Zaporizhska Sich, Cossatstvo, term, phenomenon.

06.03.2014 р.